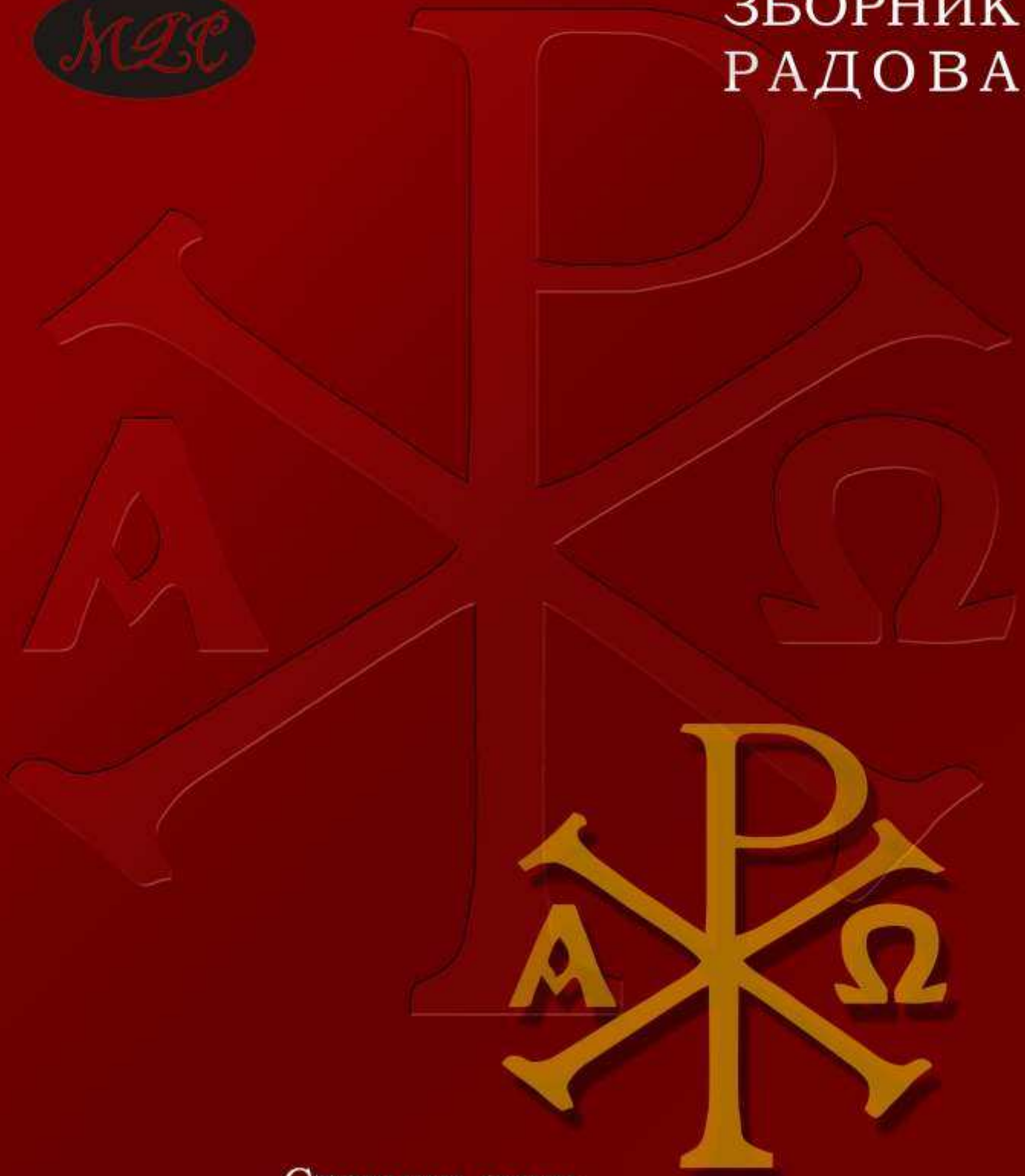




ЗБОРНИК  
РАДОВА



Стручни скуп

## **СВЕТЛОСТ ОД СВЕТЛОСТИ**

Хришћански сакрални предмети у  
музејима и збиркама Србије

*Ниш, 16 – 17. мај 2013.*



Београд, 2014.

МУЗЕЈСКО ДРУШТВО СРБИЈЕ  
посебна издања

**Светлост од светлости:  
хришћански сакрални предмети  
у музејима и збиркама Србије**

Зборник са стручног скупа посвећеног  
јубилеју Миланског едикта 313-2013.

Ниш, 16. и 17. мај 2013. године

*Организација скупа:*  
Музејско друштво Србије  
Народни музеј Ниш

*Организациони одбор скупа:*  
Чедомир Јаничић  
Марина Влаисављевић  
Марија Бујић  
Милена Врбашки

*Рецензент пројекта:*  
Др Ненад Радић

*Издавач:*  
МУЗЕЈСКО ДРУШТВО СРБИЈЕ  
Београд, Трг Републике 1а  
[www.mdsrbija.org](http://www.mdsrbija.org)

*За издавача:*  
Чедомир Јаничић, председник МДС

*Секретар:*  
Марина Влаисављевић

*Лектор:*  
Александра Херцег-Рокнић

*Превод на енглески језик:*  
Славица Перишкић

*Припрема за штампу:*  
Павле Карабасил

*Штампа:*  
КриМел, Будисава

*Тираж:*  
200 примерака

*Штампање публикације је финансирано средствима  
Министарства за културу и информисање Републике Србије*

САДРЖАЈ:

Душан Миловановић САКРАЛИЈЕ МУЗЕЈА ПРИМЕЊЕНЕ УМЕТНОСТИ	7
Радмило Петровић РОСТРА ИЗ МЕДИЈАНЕ И ЊЕН ИМПЕРИЈАЛНИ ЗНАЧАЈ	11
Јулка Кузмановић-Цветковић РИМСКЕ ТЕРМЕ У ПОРТИ ЦРКВЕ СВ. ПРОКОПИЈА	23
Љиљана Лазић ИЗБРИСАНА БАШТИНА – ЈЕРМЕНСКА ЦРКВА У НОВОМ САДУ	29
Радивоје Бојовић ВАРОШ И ХРАМ – О РИЗНИЦИ ЦРКВЕ ВАЗНЕСЕЊА ХРИСТОВОГ У ЧАЧКУ	45
Александар Петијевић ИКОНЕ СВЕТОГ СПИРИДОНА У МУЗЕЈСКИМ ЗБИРКАМА, ТРАГОВИ ЈЕДНОГ СВЕТИТЕЉСКОГ КУЛТА	55
Дарјуш Самии МЕСТО „СВЕТИХ СЛИКА” У МУЗЕЈУ	91
Сања Рутић, Љубиша Васиљевић ВЛАДАРСКЕ ЗАДУЖБИНЕ НА РАЗГЛЕДНИЦАМА ИЗ ЗБИРКЕ КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА КРУШЕВАЦ	95
Драгојла Живанов МИТРЕ (ИЗ ФОНДА МУЗЕЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И ПАТРИЈАРШИЈСКЕ РИЗНИЦЕ У БЕОГРАДУ)	121
Вук Даутовић ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ КУТИЈА „МОШТИ” У СРПСКОЈ ВЕРСКОЈ КУЛТУРИ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА	137
Биљана Цинцар Костић ДОМАЋИ АНТИМИНСИ У ЗБИРЦИ МУЗЕЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ XVI–XXI ВЕКА	147
Катарина Бабић СРЕБРНО КАНДИЛО ИЗ РИЗНИЦЕ ШУМАДИЈСКЕ ЕПАРХИЈЕ У МОНАСТИРУ КАЛЕНИЋ	175
Ивана Јовановић ХРИШЋАНСКА СИМБОЛИКА ДЕСЕТОПЛАМЕНЕ БРОНЗАНЕ СВЕТИЉКЕ ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У СМЕДЕРЕВУ	183
Ана Милошевић ИЗМЕЂУ СИМБОЛИЧНОГ И ЕГЗОТИЧНОГ - ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ФУНКЦИЈЕ И СИМБОЛИКЕ НОЈЕВИХ ЈАЈА	193

## СЕПАРАТ

Вук Даутовић  
ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ КУТИЈА „МОШТИ” У СРПСКОЈ  
ВЕРСКОЈ КУЛТУРИ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА

## ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ КУТИЈА „МОШТИ” У СРПСКОЈ ВЕРСКОЈ КУЛТУРИ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА

**Апстракт:** *Артифициране кутије, израђиване током деветнаестог века, присутне су у великом броју српских цркава. Оне су повезане са праксом чувања светитељских моштију у храмовима, из чега проистиче форма кивота и њихова симболичка декорација. Извођене су од сребра кујунцијски или од дрвета на потом осликаване и позлаћиване. Њихова функција повезана је и са приложничком праксом. У том смислу развило се неколико типова ових кутија, први у коме се чувају честице светитељских моштију, други сложенији који у недостатку моштију садржи крст као њихову пуну сакралну супституцију, и трећи само са сликаним представама, који се користи као приложничка кутија.*

**Кључне речи:** *Мошти, кутије – кивоти, крст, реликвије, приложништво, визуелна култура деветнаестог века.*

Досадашњим научним истраживањима цркава и манастира, указано је на присуство артифицираних кутија, чија функција проистиче из култова светитељских моштију и њиховог вотивног даривања. Ове кутије – кивоти, присутне су на широком простору југа Србије, најпре у граду Врању,<sup>1</sup> те јужно и западно од њега у прешевском, бујановачком, пољаничком и трговишском крају.<sup>2</sup> Такође постојање оваквих кутија забележено је и на простору Епархије Нишке,<sup>3</sup> и манастирским средиштима попут Студенице,<sup>4</sup> Светог Прохора Пчињског,<sup>5</sup> Дечана<sup>6</sup> и Хиландара.<sup>7</sup> Разлике и варијетети који се јављају у обликовању кутија имајући њихову општу форму у виду, указују на могућност различитих функција прилагођених контексту у којима су употребљаване.

Ове кутије малих димензија проистекле су из старијих типова кивота за чување светитељских моштију чију су форму задржале.<sup>8</sup> Велики број кутија за мошти, израђиван је од дрвета, и потом осликаван. Споља су декорисане иконографским представама и флоралним мотивима, док се сликана декорација, која ближе указује на њихову културну функцију, налази са унутрашње стране поклопца. Унутрашњост кивота који су садржали мошти била је затварана преградном плочом, најчешће од сребра која је делимично откривала светитељске остатке, и садржала удубљење за смештање крста или његову представу. Дно кутије могло је бити само обојено или пак осликано представом крста, понекад је у форми дуплог дна уграђивана дрвена преградна плоча, која је садржала дуборезани крст или сликану представу.

Кутије су украшаване и израђиване различитим материјалима, дрво поред тога што је најчешће осликавано је понекад комбиновано са интарзијом.<sup>9</sup> Кивоти су често прављени од сребра, и декорисани одговарајућим иконографским представама изведеним кујунцијским техникама, понекад уз употребу инкрустација.<sup>10</sup> Унутрашња подела металних кутија, обликована је према истом принципу, одвајањем унутрашњег простора преградном плочом уколико садрже мошти<sup>11</sup> или са

<sup>1</sup> Макуљевић, Ненад, *Иконопис Врањске епархије 1820-1940*, у: *Иконопис врањске епархије*, Приредили Тимотијевић, Мирослав и Макуљевић, Ненад, Београд–Врање 2005, 40.

<sup>2</sup> Макуљевић, Ненад, *Исто*, 39-41.

<sup>3</sup> *Хришћанство у Нишу кроз векове*, Дрча, Слободан (Ур.), Народни музеј Ниш, Ниш 2013, 165–166.

<sup>4</sup> Шаkota, Мирјана, *Студеничка ризница*, Београд 1988, 106–112.

<sup>5</sup> Васић, Катарина, *Манастир светог Прохора Пчињског као центар народне побожности и богословске учености: манастирска ризница и библиотека*, Саопштења књ. 39, Београд 2007, 212-215.

<sup>6</sup> Шаkota, Мирјана, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 198–202; 239–242.

<sup>7</sup> [http://www.heritage.gov.rs/latinica/radovi\\_i\\_aktivnosti\\_manastir\\_hilandar\\_i\\_kareja.php](http://www.heritage.gov.rs/latinica/radovi_i_aktivnosti_manastir_hilandar_i_kareja.php); Приступљено 1. 11. 2013.

<sup>8</sup> О форми старијих светитељских кивота и пракси њихове израде: Шаkota, Мирјана, *Студеничка ризница*, 149–150; Шаkota, Мирјана, *Дечанска ризница* 296-298; 306.

<sup>9</sup> Хан, Верена, *Интарзирани предмети XVI и XVII столећа из цркава Фрушкогорских манастира*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 1, Нови Сад 1965, 152; Шаkota, Мирјана, *Ризнице манастира у Србији*, Београд 1966, 21; Шаkota, Мирјана, *Дечанска ризница*, 302.

<sup>10</sup> Друмев, Димитар, *Златарско Искуство*, Българска академия на науките, София 1976, 115–116; 227–245.

<sup>11</sup> Шаkota, Мирјана, *Студеничка ризница*, 148.

удубљењима у која се похрањује расклопљен крст, што подразумева обликовање отвора за стопу, дршку и оковани крст, у зависности од начина на који се расклапа.<sup>12</sup>

Међусобна сличност описаних кутија може довести до забуне у погледу њихове функције, стога ваља указати на основне праксе и контексте у којима су биле употребљаване. Најважнији свакако јесу чување моштију светитеља, посебно поштованих у оквирима православне цркве, и њихово излагање верницима, које је праћено различитим вотивним даривањима, кроз приложничку праксу. Мошти као духовно благо манастира давале су им исцелитељски потенцијал одређујући их као ходочасне топосе.<sup>13</sup> Божија благодат у манастирима пребивала је у нетрулежним моштима светитеља што их је чинило местима исцељења и лечења. Нарочито уважавање уживали су култови светих безсребреника - лекара и чудотвораца, често удружени са појединим природним елементима манастирске топографије попут извора, којима је приписивана чудотворна моћ.<sup>14</sup> Бројни манастири били су посећивани од стране поклоника чији су гестови личне побожности били повезани са различитим вотивним даривањима. Развијена приложничка пракса утицала је посредно на манастирско богатство и економију.<sup>15</sup> Народна побожност усмерена ка светитељским култовима, подразумевала је материјални додир са њима, који је доводио до исцељења, а сам механизам симболичког или било каквог материјалног даривања, био је одређен принципом вотивне симболичке размене. Материјална или симболичка добра на својеврстан начин меморисала су молитвени чин пред светитељима зарад нематеријалне добробити попут исцељења и благодати.<sup>16</sup>

Пун смисао самом храму, уз свете слике и друге предмете који се налазе у црквеном простору, употпуњавало је и давало постојање светитељских остатака, као „драгоценог сокровишта, благодати божије”.<sup>17</sup> У манастирима су поједини кивоти, такозвани моштаници, служили за чување честица светитељских моштију, неопходних у практичном устројству цркве, намењених за полагање у олтар и потребних при освећењу антиминос, без чега је немогуће служити свету литургију, попут студеничког, који је за ове потребе према предању донео још Свети Сава.<sup>18</sup>

Велики српски манастири, као и суседни бугарски уз оне светогорске, сабирали су на десетине оваквих кивота, како сребрних тако и оних од дрвета. Ова пракса део је јединствене православне хришћанске културе креиране у оквирима османске империје.<sup>19</sup> Ризница манастира Студеница данас чува девет кивота - кутија, које садрже честице моштију разних светаца.<sup>20</sup> У Дечанској ризници чува се шеснаест сребрних кивота који су већином настали током деветнаестог века, од којих већину чине они са приказом Светог Стефана Дечанског и десетину оних који су означени као „кутије за крст или мошти”. Поједине кивоти, поред лика Светог краља, чија је личност центар поклоничког култа, садрже и приказе различитих светитеља, попут Богородице окружене пророцима Исаијом, Давидом, Соломоном и Данилом, затим сцене Деизиса, приказе Јеванђељиста и светитеља попут Светог Алимпија Столпника.<sup>21</sup> У манастиру Светог Прохора Пчињског сачувано је пет кивота, два сребрна намењена моштима Светог Прохора, и три од дрвета, док стари инвентар манастира помиње четири сребрне кутије за мошти у поседу манастира.<sup>22</sup> У суседном бугарском манастиру Светог Јована Рилског похрањено је осамдесет различитих кивота малих димензија.<sup>23</sup>

<sup>12</sup> (Кивот Пахомија Рилског 1823. год.) Генова Елена, *Култът към мощите и мощехранителниците в Рилския манастир*, Проблеми на изкуството 4/2000, 38.

<sup>13</sup> Макуљевић, Ненад, *Поклоничка путовања и приватни идентитет*, у: Столић, Ана, Макуљевић, Ненад (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 807–837; Тимотијевић, Мирослав, *Рађање модерне приватности*, Београд 2006, 54–58.

<sup>14</sup> Опширније у: Stojančević, Vidosava; Knežević, Srebrica, *Srpski manastiri kao centri kulta isceljenja*, Acta historica medicinae pharmaciae veterinae, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Veterinarski fakultet Beograd, 1966/1-2, 45–49.

<sup>15</sup> Лазић, Мирослав, *Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века*, у: Столић, Ана, Макуљевић, Ненад (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 611–659.

<sup>16</sup> Freedberg, David, *The power of images, Studies in the History and Theory of Response*, Chicago and London 1991, 136–160.

<sup>17</sup> Макуљевић, Ненад, *Поклоничка путовања и приватни идентитет*, 809. Упореди: Мирковић, Лазар, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве, први опћи део*: Сремски Карловци 1965, 187–190.

<sup>18</sup> Шаkota, Мирјана, *Студеничка ризница*, 106.

<sup>19</sup> Макуљевић, Ненад, *Визуелна култура и приватни идентитет православних хришћана*, у: Фотић, Александар (прир.), *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005, 87–92.

<sup>20</sup> Шаkota, Мирјана, *Студеничка ризница*, 106.

<sup>21</sup> М. Шаkota, *Дечанска ризница*, 178; 200–201;

<sup>22</sup> Васић Катарина, *Манастир светог Прохора Пчињског као центар народне побожности и богословске учености: манастирска ризница и библиотека*, 213.

<sup>23</sup> Генова Елена, *Култът към мощите и мощехранителниците в Рилския манастир*, 38.



Слика 1.



Слика 2.

Узимајући у обзир њихову функцију и различите верске контексте у којима су ови артифицирани кивоти употребљавани, може се направити подела на кутије које заиста садрже мошти, оне које садрже крст као њихову пуну сакралну супституцију и кутије које понављају исту форму а намењене су приложничкој пракси.

Често су у веће светитељске кивоте од дрвета или другог материјала полагани неколико мањих, који су садржавали честице различитих светих тела. На тај начин они су функционисали као скинија у коју су полагане свете реликвије. У манастиру Светог Прохора Пчињског, велики кивот који се налази на месту мироточивог гроба Светог анахорете, који је предмет највећег култног поштовања и данас, садржи најпре сребрну кутију кивот 24/18/16 cm, дело мајстора Стоилка Деспотова из фебруара 1847. године, на којој је допојасно приказан и сигниран Свети Прохор Пчињски. Унутрашњост је подељена тако да кружни отвор са десне стране открива целебне мошти светитеља, док је са десне стране крстобразни отвор који открива крст, као есхатолошки кључ спасења, конотирајући светитеља као следбеника Христовог. Поред описаног, у великом дрвеном кивоту се налазе и две сребром оковане шаке 19/8 cm, једна садржи део моштију Светог Прохора, док су у другој честице моштију Свете Великомученице Марине.

У манастиру Светог Прохора Пчињског налазе се још четири кивота, који нису више у култној употреби, један сребрни кивот са отворима за смештање крста и излагање моштију, који понавља форму претходно описаног, а потиче с краја деветнаестог века, и три дрвена, везане за култ светих исцелитеља безсребреника.

(Слика 1.) Први кивот начињен од дрвета био је намењен моштима Светог Пантелејмона,<sup>24</sup> споља без украса, док је на унутрашњој конкавно удубљеној страни поклопца, исподпојасна представа светитеља који држи ланцету и кутију са лековима, док је позадина покривена позлатом. Отвор кутије покривен је сребрном вотивном плочом, на десној страни је испупчена шака, флорално декорисана, док се са десне стране налази крстобразно удубљење.

Поред овог, у манастиру је сачуван још један кивот везан за култ и мошти Светог Пантелејмона, који је уобличен по истом принципу, унутрашњост поклопца садржи сликану представу светитеља, док је дно кутије затворено вотивном плочом на којој је Свети Пантелејмон сигниран и приказан као цела фигура, коју бочно фланкирају два крста. Овај кивот пореклом је из манастира Светог Пантелејмона у Лепчиницима, метоха манастира Светог Прохора Пчињског.<sup>25</sup>

На повезаност култа Светог Пантелејмона и српских светитеља указује кивот највероватније пореклом из Хиландара, који се данас чува у бугарском манастиру Богородичиног Покрова у Самокову. Овај сребрни кивот садржи честице поменутих светитеља и њихове представе на сребрној плочи изведене техником нијела, које се налазе на његовом поклопцу, изведен је у форми традиционалне сребрне кутије.<sup>26</sup>

(Слика 2.) Трећи кивот из манастира Светог Прохора споља је украшен низом аркада, у средишњој се налази Христ, док су у бочним приказани апостоли. На унутрашњој страни поклопца приказан је Христ који благосиља са отвореним Јеванђељем, док су лево и десно њега фигуре које највероватније приказују Свете Враче Козму и Дамјана, лева светитељска фигура држи овалну пиксиду и благосиља а десна кутију са лековима и ланцету лекара.

У манастиру Дубоки Поток на Косову и Метохији, чува се

<sup>24</sup> О поштовању овог светитеља на југу Србије: Ђурчић, Милица, *Свети Пантелејмон, Врање - Црква Успења Пресвете Богородице у Собинама*; Симић, Владимир, *Свети великомученик Пантелејмон, Раковац - Црква Свете Параскеве*, у: *Иконопис врањске епархије*, 54–55; 154–155.

<sup>25</sup> Васић Катарина, *Манастир светог Прохора Пчињског као центар народне побожности и богословске учености: манастирска ризница и библиотека*, 213.

<sup>26</sup> Džurova, Aksinia, *Vladetelskiat kult – Emblema na Srabskata Daržavnost*, по материјали познати и перознати от Самоковската епархија, Зборник радова Византолошког института XLIV, Београд 2007, 531–532.



кивот Светих Врача Кузмана и Дамјана, начињен од сребра, у форми ковчежића са лучним поклопцем на коме је натпис: „1819 ову светињу окова јеромонах Јоаким трошком Милића попу Луки за душу”, споља украшен представом осмокуполне цркве окружене кипарисима, која може реферисати на Јерусалим или Свету Гору, док је на унутрашњој преградној плочи приказан разлистали крст.<sup>27</sup>

Пракса поклоњења повезана је са обичајем целивања који подразумева корпоралне гестове, као што су метанисање након кога следи целивање светиње. Зато је декорација усмерена пре свега ка унутрашњости кутије у коју су полагање мошти, будући да је верник тек након њеног отварања долазио у визуелни контакт са светитељем коме се молитвено обраћао, а сликана представа која се налазила у унутрашњости имала је за њега ефекат епифанијског. На исти начин кодирана је и обредна пракса целивања крста, као светог објекта који материјално посредује између верника и нуминозног.

Нешто другачији случај од праксе поклоњења као индивидуалног чина руковођеног мотивима ходочасника, јесу прилике у којима су мошти напуштале манастир и долазиле у контакт са верницима у њиховом приватном простору. Благословом игумана манастира, монаси су ишли у прошњу носећи кивоте са моштима као залог духовне моћи, прикупљајући тиме на својим путовањима новчане прилоге. Калуђери су, прикупљајући помоћ, говорили верницима о светињи својих манастира, подстичући на тај начин нова ходочасна путовања, а према писаној грађи и изворима, веома развијену делатност ове врсте имали су дечански и хиландарски монаси, у чему су поред самих манастира значајну улогу имали и њихови метоси.<sup>28</sup>

Светитељи су праћени монасима, затворени у кивоте, напуштали сопствене манастире и одлазили на путовања, која су за циљ имала сакупљање добара која би омогућавала економски опстанак манастира. Кивоти уношени у домове као приватни простор, трансформисали су их својим присуством освећујући их и дајући благослов укућанима који су долазили у додир са њима. Заузврат ове насумичне посете дариване су по истим принципима вотивног прилагања, која важе у најширем смислу симболичке размене. Пракса посећивања носила је у себи рефлексију старих митолошких предлога, по којима светитељ или божански путник, прерушен и непозван походи домове обичних људи, чији је несебичан дочек награђиван добротинством док су они који су га дочекивали са мањком поштовања бивали кажњени заузврат.<sup>29</sup> Веровање у посредничку моћ молитава и снагу реликвија, разлог је што су монаси који су прикупљали милостињу носећи са собом мале кивоте, радо примани у дом и богато даривани, о чему сведоче и праксе међу Србима из осамнаестог века.<sup>30</sup>

У опису реда и обичаја херцеговачких цркава и манастира из 1870. године, Вук Врчевић доноси драгоцен податак који ближе објашњава праксу даривања светитељских моштију, као и сврху полагања крстова као реликвијарних супституената у кивоте. Он наводи: „Када калуђери иду у прошњу по селима, носе вазда собом тако зване *Моћи* (мошти) као руку, или прст од руке каквог свеца, те свака кућа у којој дође и која дарује ајвана с највећим страхопоштовањем целива; а који манастир нема овакови светиња носи крст затворен у кутији, обложен неопређеним памуком и мирисним тамјаном, и од овога памука и тамјана по мало даривају, које домаћин као светињу чува и боницима испод главе меће, или болесну ђетету у крпици зашију па о грлу објесе”.<sup>31</sup>



Слика 3.

<sup>27</sup> [http://www.pokimica.com/lang\\_cyr/pages/restauracija/pages\\_srb\\_cyrilic/restauracija20\\_cyr.htm](http://www.pokimica.com/lang_cyr/pages/restauracija/pages_srb_cyrilic/restauracija20_cyr.htm); Приступљено 1. 11. 2013.

<sup>28</sup> Макуљевић, Ненад, *Поклоничка путовања и приватни идентитет*, 813-814.

<sup>29</sup> Види приповетке: "Свети Сава милостиви и немилостиви људи", "Свети Сава у просјацима", "Свети Сава и властелин", "Свети Сава као лекар" у: Ђоровић, Владимир, избор са предговором, *Педесет легенди о Светом Сави*, Горњи Милановац 1995.

<sup>30</sup> Тимотијевић, Мирослав, *Рађање модерне приватности*, 240.

<sup>31</sup> Врчевић Вук, *Ред, обичаји и управе манастира и цркава у Херцеговини*, у: *Летопис матице српске*, година LXXXVI, књига 272, свеска XII за годину 1910, Нови Сад, 237-247.



Слика 4.

Текстилни покров или материја која је бивала у контакту са моштима такође је сматрана за освећену, те је од стране верника негована пракса узимања комадића овакве тканине приликом поклоњења.<sup>32</sup> Предмети који су освећени контактом или близином светитеља, имали су за вернике снажну апотропејску функцију, попут делова обуће Светог Спиридона,<sup>33</sup> или борових шишарки које су поклоници доносили из манастира Дечана, сматрајући их за освећене и чувајући поред икона као својеврсне меморабилије.<sup>34</sup>

Разумевање функција реликвијарних кутија за мошти на ширем балканском простору, схваћеном кроз јединство православне хришћанске културе у оквирима османске империје, може бити потпуније сагледано поређењем са такзваном *таксидиотском* праксом код путујућих бугарских монаха. У њиховој делатности кључну улогу су имали управо артифицирани кивоти. Монаси су на пут испраћани са писмом игумана, попут братије Светог Јована Рилског, којим су били овлашћени да прикупљајући прилоге врше свете тајне, пре свега исповести, малог освећења воде, миропомазања, причешћа болесних и умирућих, те читања различитих молитава, давања благослова и вршења панахиде. Кутије – кивоти, функционисале су као врста покретног олтара, у њима су се налазиле честице светих моштију праћене престолним крстом, затим мање чудотворне иконе, и материје попут тамјана и мира. Благословом светитељских моштију и садејством крста као основног богослужбеног предмета који учествује у вршењу свих светих тајни, извођени су поменути обреди и богослужбени ритуали. Ова делатност поверавана је старијим искусним монасима у вишим калуђерским чиновима, који су поверену им мисију започињали наручивањем артифицираних кивота од сребра или дрвета, који су их чинили и визуелно распознаљивим, уобичајене димензије ових кутија биле су 30/20/10 см. Након израде кивота, који су припадали манастирима који су давали честице светих моштију, монаси су могли за њихову добробит обављати описане делатности. Имајући у виду описану функцију ових кивота, у њима су се најчешће налазиле честице светитеља чији су култови у народу имали највећу снагу попут: Светог Пантелејмона,<sup>35</sup> Светог Козме и Светог Дамјана,<sup>36</sup> Светог Харалампиа,<sup>37</sup> Светог Кирика и Свете Јулите, Свете Параскеве<sup>38</sup> и других безсребреника, анахорета и чудотвораца. У Рилском манастиру налази се скроман сребни кивот са моштима Светог Лазара кнеза српског, и богато украшен кивот Светог Григорија архиепископа српског, њихова форма и функција одговарају описаном типу.<sup>39</sup> Такође бугарски извори бележе путујуће монахе - *таксидиоте* манастира Хиландара, који су деловали на описани начин, широм балканског верског и културног простора.<sup>40</sup>

Раније препознати као „кутије за часни крст“, описани кивоти морају бити сагедани најпре кроз сложену функцију коју су имали у верском животу православних хришћана на Балкану. Овом типу припада кивот са престоним крстом и моштима Свете Параскеве и Светог Онуфрија, из манастира Хиландара (Слика 3.). Такође у манастиру Светог Прохора Пчињског налази се сребрни кивот, са приказом светитеља на поклопцу, направљен од стране мајстора Алекса Стоилкова и Николе Анастасова јуна 1897. године. Унутрашњост овог кивота направљена је накнадно, тако да се у њу може сместити једноставан окован крст, који по форми припада типу престоних крстова (Слика 4.).

У манастиру Дечани налази се десет кивота описаних као „кутија за чување крста“, поједине садрже име власника попут Калиникове, која је споља инкрустирана седефом, док је

<sup>32</sup> Генова Елена, *Култът към мощите и мощехранителниците в Рилския манастир*, 33.

<sup>33</sup> Борђевић, Тихомир Р., *Зле очи у веровању Јужних Словена*, Београд 1985, 253.

<sup>34</sup> Станковић, Тодор П., *Путне белешке по старој Србији 1871–1898.*, Београд 1910, 121.

<sup>35</sup> Свети Пантелејмон, призива се у молитавама при водосвећењу и јелосвећењу, заједно са светим Ермолајем и осталим безсребреницима и чудотворцима, Епископ Николај, *Охридски Пролог*, Београд 1999, 578.

<sup>36</sup> О култу ових светитеља на југу србије: Лазих, Мирослав, *Свети Козма и Дамјан, Владичин Хан – Црква Светог Николе*, у: *Иконопис врањске епархије*, 170-171.

<sup>37</sup> О култу овог светитеља на југу србије: Макуљевић, Ненад, *Свети Харалампие, Врање - Саборна црква Свете Тројице*, у: *Иконопис врањске епархије*, 68-69.

<sup>38</sup> О култу ове светитељке на југу србије: Миловановић, Катарина, *Света Петка, Света Петка – Црква Свете Петке*, у: *Иконопис врањске епархије*, 110-111.

<sup>39</sup> Генова Елена, *Култът към мощите и мощехранителниците в Рилския манастир*, 33–38; Стойкова Мариела, *Таксидиотите и тяхната роля за формиране облика на изкуството през Възраждането*, Проблеми на изкуството 1/2006. 18–30.

<sup>40</sup> О овом феномену у: Радев, Иван, *Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII-XIX в.*, Велико Търново 1996; Цурова, Аксинија, *Наследството на хиландарските книжовници-таксидиоти от Девическија манастир, метох, Покров Богородичен в Самоков, XVIII-XIX в.* у: *Кораћ Војислав (ур.), Осам векова Хиландара: Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, САНУ Београд 2000, 125-137.

унутрашњост обликована за чување крста; друга кутија садржи сликане представе Светог Николе и Светог Димитрија сигниране на грчком и представу Светог Стефана Дечанског, сигнирану црквенословенским писмом. Овом типу припада и кивот са сликаним представама Свете Тројице, Свете царице Јелене и Светог Стефана Дечанског, приписан Симеону Лазовићу, њгова унутрашњост обликована је тако да се унутра може смести крст из три дела. Кивот означен као кутија за чување моштију или крста, рад Алексија Лазовића, с почетка деветнаестог века, осликана је споља и изнутра ликовима различитих светитеља, споља су представљени Христос који благосиља на поклопцу, те на странама Свети Харалампије, Свети Власије, Свети Никола, Свети Симеон Српски, Свети Сава Српски, Свети краљ Милутин, Свети Стефан Дечански, у унутрашњости је приказана Богородица Тројеручица и Света Јелена царица сестра Дечанског.<sup>41</sup>

У деветнаестом веку кодификован је начин прикупљања милостиње за манастире па су дозволе за *прошеније* српским монасима издавали епископи и нахијски кнезови уз обавезу да воде евиденију о приходима.<sup>42</sup> Вероватно је да су кивоти са крстом и моштима, служили не само за прикупљање прилога, већ пре свега за вршење обреда, према потреби верника, ван манастира и њихових метоха.

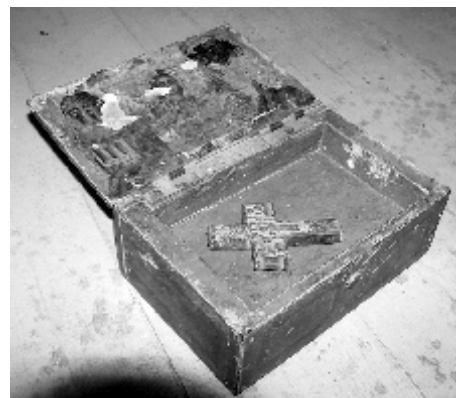
Из ове праксе развијени су кивоти са крстом, као пуним супституентом сакралности светитељских моштију, уз увек присутну везу са часним крстом као најраспрострањенијом хришћанском реликвијом. Љубомир Ненадовић описује повратак реликвије „часног дрва” коју су 1859. године приликом најезде скакаваца у Бугарској, на молбу депутације носили у литији, помињући калуђера који „обема рукама држи на прсима сребрну скрињицу”<sup>43</sup>, што одговара описаним типовима сребрних кивота, дајући јаснији смисао њиховом поштовању и опсегу функција које су у верском животу деветнаестог века имале. Честицама часног крста као најпожељнијим реликвијама хришћанског света приписано је најснажније апотропејско дејство те је из тога проистекао цео систем народних веровања. Снага појединих крстова појачавана је уметањем у њих честице часног дрвета назване *шимикшило*, а веровање у чудотворну и пре свега протективну моћ ове реликвије развило се до приче да су хајдучи ушивали под кожу честицу „Часног дрва које по целом телу шеће и брани од куршума”.<sup>44</sup>

Катедралне градске цркве те мање варошке и сеоске такође су поседовале артифициране кутије назване „моштима”, које су функционисале као вотивно даривани предмети култа, доносећи на тај начин приходе својим храмовима. У њиховој унутрашњости могле су се наћи мошти или крстови, да би се постепено та врста реликвијарног садржаја изгубила, трансформишући их у приложничке кутије.

У Саборној цркви Свете Тројице у Врању, налази се кутија у чијој унутрашњости су приказана Света тројица, што одговара посвећењу храма, док је дно обликовано тако да се могу сместити расклопљени стопа и крст, према изложеним моделима. Кутије на подручју епархије врањске сликане су најчешће у време настанка иконостаса цркава у којима се налазе и то од стране зографа и сликара, који су живописали престоне иконе и саму цркву, што указује на њихову неоспорну важност и значај за верску праксу у деветнаестом веку. Њихова намена била је везана за прикупљање новчаних прилога у дане црквене славе и сеоске заветине, тада је окупљени народ у порти целивао крст и кутију остављајући у њој новац. Сликани програм кутија намењених прилагању, одговарао је најчешће посвети патрона



Слика 5.



Слика 6.



Слика 7.

<sup>41</sup> М. Шакога, *Дечанска ризница*, 298-299; 307.

<sup>42</sup> Радосављевић Недељко, *Епископ, мирски свештеник, монах*, у: Столић, Ана, Макуљевић, Ненад (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, 735.

<sup>43</sup> Макуљевић, Ненад, *Поклоничка путовања и приватни идентитет*, 814.

<sup>44</sup> Ђорђевић, Тихомир Р., *Зле очи у веровању Јужних Словена*, 236-246.



Слика 8.



Слика 9.

цркве.<sup>45</sup> Назив „мошти” дат овим дрвеним кутијама носио је семантичку снагу, укупног појма мошти, који има у свести народа, пре него што је заиста и укључивао присуство самих светитељских остатака у њима.

Различити крстови који су у вези са овим кутијама указују да је обредни карактер које су имале одраз старијих пракси које су оставиле свој утицај, на начине колективног прилагања и даривања, заснованог на искуству поклоњења светитељским моштима, чију реликвијарну и симболичку улогу преузимају различите форме крста, као субјекта вотивног даривања.

У Цркви Свете Петке у Смиљевићима, налази се кутија – мошти, са отвором у који је полагаан престони крст из цркве, док је на унутрашњој страни поклопца приказана Света Параскева, рад зографа Зафира из друге половине деветнаестог века (Слика 5.).<sup>46</sup>

У кивоту са представом Светог арханђела Михаила као архистратига божијег, који је рад зографа Зафира из 1874. године а налази се у Цркви Светог Јована Богослова у Тесовишту, положен је у унутрашњости дуборезани крст. Смештен у кутију по старозаветном примеру скиније која чува свемогућу божанску енергију, формирао је реликвијар (Слика 6.).<sup>47</sup>

На сличан начин изведен је веома репрезентативан кивот, Светог Јована Крститеља, из Цркве Светог Јована Богослова у Шаинцу. Дело зографа Данила из Новог Села код Штипа, настао 1860. године. По свом карактеру кутија подсећа на еулогије из Свете земље, на поклопцу је споља насликан приказ манастира Светог Јована Крститеља у Јерусалиму, који одговара предлошку из Жефаровићевог *Описанија Јерусалима*. На унутрашњој страни поклопца је сцена Рођења Светог Јована Претече, док се у унутрашњости, са десне стране, налази лежиште, са дуборезаним крстом на коме је сцена Крштења у Јордану, док се десно од њега налази фигура Светог Јована Претече, приказаног као Крилати Кефалофорос (Слика 7.).<sup>48</sup>

Кутије – мошти, које је зограф Аврам Крстевич Дичов, обликовао крајем деветнаестог века, правоугаоног су облика са степенасто издигнутим поклопцем на чијем врху је рељефни крст, странице кутије су украшене цветним гирландама. У унутрашњости поклопца налазиле су се представе патрона храмова у којима се налазе, док је дно кутије дупло, поклопац има алку за подизање и на њему је рељефно истакнут крст. Овакав тип кивота налази се у Цркви Светог пророка Илије у Левосоју, настао 1870 године (Слика 8.), затим у Цркви Светих апостола Петра и Павла у Доњем Стајевцу, као и у храму Светог Прокопија у Љиљанцу.<sup>49</sup>

У селу Света Петка чувају се два кивота, први у чијој унутрашњости је представљена Света Петка, према уобичајеном распореду на поклопцу док је на покретном дну насликан разлистали крст.<sup>50</sup> Други кивот дело је зографа Зафира из 1868. године, на унутрашњој страни поклопца је представа Свете Тројице, док је дно кутије плаво обојено и декорисано белим цветовима. На поклопцу кутије урезан је натпис који упућује да се у њему налазе мошти монахиње Теофане (Слика 9.). Традиционална форма кивота и реликвијарни карактер који је у цркви имао, омогућиле су накнадну интервенцију кроз додавање натписа и смештање моштију у њега, враћајући га изворној функцији.<sup>51</sup> Понеки сеоски храм поседовао је мошти светитеља попут Цркве Светог Глигорија Богослова у Ливађама код Липљана, из које потиче дрвени кивот за мошти, обложен металом, са вотивном плочом у унутрашњости.<sup>52</sup>

Кутије – мошти из друге половине деветнаестог века, намењене приложничкој пракси у својој најједноставнијој

<sup>45</sup> Макуљевић Ненад, *Иконопис Врањске епархије 1820-1940*, у: *Иконопис врањске епархије*, 39.

<sup>46</sup> Даутовић, Вук, *Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије*, Лесковачки зборник XLIX, Лесковац 2009, 413.

<sup>47</sup> Гркинић, Дарко, *Свети Арханђел Михаило, Тесовиште - Црква Светог Јована Богослова*, у: *Иконопис врањске епархије*, 196-197.

<sup>48</sup> Гркинић, Дарко, *Свети Јован Претеча, Шаинце - Црква Светог Јована Богослова*, у: *Иконопис врањске епархије*, 158-159.

<sup>49</sup> Даутовић, Вук, *Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије*, 414.

<sup>50</sup> Гркинић, Дарко, *Света Петка, Света Петка - Црква Свете Петке*, у: *Иконопис врањске епархије*, 114-115.

<sup>51</sup> Зарић, Ирена, *Храм Свете Петке у селу Света Петка код Врања*, Лесковачки зборник XLVII, Лесковац 2007, 112.

<sup>52</sup> [http://www.pokimica.com/lang\\_cyr/pages/restauracija/pages\\_srb\\_cyrilic/restauracija19\\_cyr.htm](http://www.pokimica.com/lang_cyr/pages/restauracija/pages_srb_cyrilic/restauracija19_cyr.htm); Приступљено 1. 11. 2013.

форми задржале су функционални карактер реликвија које се дарују. Њихова декорација сведена је на осликану унутрашњост поклопца, што је подразумевало специфичне обрасце понашања верника. Унутрашњост кутије могла је бити симболички испуњена сликаним представама светитеља или најчешће само крста. Кивот из врањске Цркве Свете Петке, осликан руком зографа Зафира 1869. године, споља је декорисан биљним мотивима док се са унутрашње стране издубљеног поклопца налази приказ Свете Тројице, на дну кутије су представљени Свети Никола, Богородица Одигитрија и Свети Димитрије.<sup>53</sup> Зограф Зафир осликао је и кутију из Цркве Рођења Пресвете Богородице у Горњем Вртогосу, у којој је представљена Богородица са Христом, док је на њеном дну насликан, велики бели крст на плавој позадини.<sup>54</sup> Истоветан сликани програм примењен је на кутију из Цркве Рођења Пресвете Богородице у Јелашници.<sup>55</sup> Слична приложничка кутија са представом Богородице налази се у ризничком фонду Епархије Нишке.<sup>56</sup> У Цркви Светог јеванђелисте Марка из Биљаче налази се кутија са представом Светог апостола патрона цркве.<sup>57</sup> Кутија са представом Светог Јована Крститеља, као крилатог кефалофороса, сачувана је у Цркви Успења Пресвете Богородице у Собинама, њена унутрашњост је подељена на два неједнака дела и плаво обојена.<sup>58</sup> Почетком двадесетог века за Цркву Светог Николе у Ћуковцу, кутију једноставне правоугаоне форме са ликом светитеља заштитника храма у унутрашњости, осликао је Теофан Исајлић Буцароски (Слика 10).<sup>59</sup>



Слика 10.

Улога артифицираних кутија названих „мошти”, у верској култури деветнаестог века је вишеструка. Служећи култовима светитеља у манастирским средиштима, биле су оличење њиховог духовног присуства, са чим у вези је и њихов сликани програм. Кивоти од сребра и драгоцених материјала, одговарали су статусу светитељских реликвија у православној цркви. За вернике који су долазили на поклоњење зарад исцељења и сусрета са божанским, кивоти су имали посредничку улогу у кодификованом ритуалу поклоњења. Конципирани као скиније које затворене чувају нуминозну снагу, они су након отварања погледу излагали мале делове моштију задржавајући тиме карактер тајне, док је визуелна декорација унутрашњости ових предмета била перцепцијско и семантичко средиште пажње верника. Тактилни доживљај светости, ишао је такође кроз додир са њима. Повезана са чином поклоњења била је и пракса прилагања, даривање је могло бити материјално или симболично, имајући за циљ да меморише молитвено обраћање верника, на тај начин утицано је на економију манастира и цркава.

Артифициране кутије „мошти”, предмети су које функционишу обредно и ван простора цркава и манастира, тада су оне носиоци пуне сакралности и објекти којима се непосредно врши поклоњење и даривање, и помоћу којих је могуће изводити свете тајне попут освећења воде, исповести, миропомазања, благослова и молитава. Стога су оне за свештенмонахе захваљујући честицама моштију имале функцију покретних олтара, омогућавајући им да чинодејствују током својих путовања. Народна побожност и култови реликвија утицали су на то да су овакве кутије као предмети велике моћи биле ношени у литијама и поворкама, различитих намена и значења за вернике.

У градским и сеоским црквама постојање светитељских моштију и реликвија у издвојеним кивотима је било нешто ређе, стога је престони крст или крст у другој форми постао носилац

<sup>53</sup> Стефановић, Јелена, *Конзервација и реставрација кутије за мошти из цркве Свете Петке у Врању*, Гласник друштва конзерватора Србије 30, Београд 2006, 174–175.

<sup>54</sup> Гркинић, Дарко, *Богородица Одигитрија, Горњи Вртогоси - Црква Рођења Пресвете Богородице*, у: *Иконопис врањске епархије*, 148–149.

<sup>55</sup> Даутовић, Вук, *Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије*, 415.

<sup>56</sup> *Хришћанство у Нишу кроз векове*, Дрча, Слободан (Ур.), 166.

<sup>57</sup> Даутовић, Вук, *Исто*, 415.

<sup>58</sup> Даутовић, Вук, *Исто*, 412.

<sup>59</sup> Даутовић, Вук, *Исто*, 415.

сакралности у реликвијарном смислу, са јасном референцом на часни крст као реликвију првог реда. Кроз поклоњење овако конципираној светињи вршена су даривања и прилагања, имајући у виду пре свега значај колективног искуства сусрета са реликвијарним кивотима претходних епоха. Постепено кутије - кивоти бивају уобличаване само елементима сликаног програма, те слике светитеља и крста одређују њихово реално присуство. Постепено губљење меморије на лутајуће монахе и предачко искуство хришћанске праксе у оквирима османске империје, трансформисано је у складу са променама које је укупна црквена организација доживела у парохијском и институционалном смислу крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. Прилагање је добијало нову социјалну и донекле институционалну форму. Последње кутије назване „моштима”, које настају почетком двадесетог века, трансформишу се полако у приложничке кутије, које налазе место поред икона светитеља.

Наведени типови кутија „мошти”, њихова функција у различитим праксама везаним за верску културу Срба на Балкану у деветнаестом веку, те начини израде и декорације имају за циљ да укажу на начин како покретни објекти учествују у креирању визуелне културе српске цркве датог периода и сложеност разматраног феномена, као подстицај за даља истраживања.

## SUMMARY

Vuk Dautović,  
Faculty of Philosophy, Belgrade

### A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF RELIQUARY CASES IN SERBIAN RELIGIOUS CULTURE OF THE NINETEENTH CENTURY

Artisanal reliquary cases manufactured during the nineteenth century exist in numerous Serbian churches in the wider area of Southern Serbia from the city of Vranje and also southward and westward from it in areas of Preševo, Bujanovac and Trgovište. The existence of these cases was also recorded in the area of the eparchy of Niš and monasteries such as Studenica, St Prohor of Pčinja, Dečani and Hilandar. The form of these cases stems from the reliquaries and their symbolism related with the practice of displaying the holy relics of saints in Orthodox churches.

They were made out of silver by silversmiths and decorated by appropriate techniques, or out of wood by artisans who painted and parcel-gilt them with gold. Their function is also related with the practice of votive offering. Taking into consideration religious contexts in which these artisanal reliquaries were used the following division can be identified: cases that actually contain holy remains, the ones that contain a cross as their complete sacral substitute and cases that repeat the same form but are intended for the practice of charity.

The role of artisanal cases called "relics" (*μουμι*) in the religious culture of the nineteenth century is multifaceted. In serving cults of saints in monasteries they were an embodiment of their spiritual presence. Reliquaries made out of silver and precious metals corresponded to the status of relics of saints in the Orthodox Church and also the program of their pictorial decoration. The act of veneration to the relics was related with the practice of votive offering, and the practice of charity, as material memory of praying. Different sorts of material giving influenced the economy of monasteries and churches.

Artisan reliquary cases functioned as ritual objects outside of the space of monasteries. In the complex sacral aspect they were objects through which venerating and votive offering were directly conducted and by their help sacraments could be performed by monks such as confession, anointing of the sick, holy unction, blessing the water, benedictions and prayers. Therefore, due to the particles of relics, these had the function of mobile altars for the serving monks, allowing them to practice their service during their travels, which were related to the money-raising for the monastery. Popular piety and cults of relics influenced the fact that these kinds of boxes as objects of great power were carried during litanies having different purposes and meanings for believers.

In city and village churches, the existence of reliquaries with the holy remains was less frequent; therefore the Benediction cross from the church or the cross in another form became the bearer of the sanctity in the reliquary sense, with a clear reference to the True Cross as a relic of the first order. Gradually, the content of reliquaries was shaped only by the elements of the pictorial decoration, depiction of saints and the cross embodying their actual presence. The ways of votive offering gained a new social form due to the changes in the church organization in the eparchial and institutional sense in the end of the nineteenth and in the next century. The cases called "relics" that were created in the beginning of the twentieth century were slowly transformed into charity boxes which were then placed beside saint's icons.